

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на редовната докторантка Катерина Драганова Ушева
„ВОКАЛНО-КОНСОНАНТНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ЮЖНАТА ЧАСТ
НА ЯТОВАТА ИЗОГЛОСНА ЗОНА“

с научен ръководител проф. д-р Ив. Кочев в катедрата по български език на Филологическия факултет в ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград за получаване на образователната и научна степен „доктор“ по национално направление 2.1. (Филология), научна специалност 05.04.17 Български език

Трудът на ас. К. Ушева представя в съвършено нова светлина (в сравнение с досегашната диалектоложка традиция) най-важния проблем на науката за народните говори, а именно основната двудялба на българския език – Запад – Изток на базата на комплексното явление воколно-консонантно взаимодействие. Темата е изключително дисертабилна и проучването заслужава подчертано внимание, защото към него е приложена втора част – Атлас (на ВКВ), в която релефно се откроява цяла зона от изоглоси в средната част на българската езикова територия. Този средищен дял отразява голямото транзитивно пространство, в което се срещат явления както от източен, така и от западен тип, т.е. фактически става дума за делитба, при която се очертават три вида говори – източни, западни и преходни. Приносът на Ушева е несъмнен не само за решаването на проблема, но и чрез представянето му във възможно най-достъпния до читателя вид с помощта на система от лингвогеографски карти, които по безспорен начин доказват една или друга теза.

Макар че дисертантката е млад учен, тя участва активно и категорично в разгорелите се дискусии за единичността или множествеността на изоглосите, съставлящи т.нар. ятова граница. От сведенията в кратката биографична справка става ясно, че Катерина Драганова Ушева е родена през 1984 г. в гр. Гоце Делчев; завършва специалността българска филология в ЮЗУ – Благоевград (2011 г.); става редовна аспирантка по научната специалност „Български език“ във филологическия факултет на същия университет (2013 г.) с научен ръководител проф. д-р Иван Кочев. От 2011 г. е хоноруван асистент по три дисциплини – Български език за чужденци, Съвременен български език, Фонетика и фонология на българския език.

Дисертацията се състои от следните дялове: Част I – текст: Увод (8–12); Глава I. Резултатите от вокално-консонантното взаимодействие и диалектната двудялба Изток – Запад в досегашните изследвания (13–32); Глава II. Застъпници на старобългарската ятова гласна (ѣ). Ятова изоглосна зона (33–76); Глава III. Други явления от вокално-консонантното взаимодействие и техните изоглоси (77–152); Заключение (153–156). Част II. Атлас (157–245); Приложения; Библиография (263–272).

В Първата част, и по-специално в Увода, се разглеждат резултатите от вокално-консонантното взаимодействие за двудялбата на българския език, отразена в досегашните изследвания. Централен проблем в нея естествено е ятовият. Именно във връзка с него вече в течение на близо два века съществува дискусия. Авторката проследява етапите в спора между професорите Л. Милетич и Б. Цонев за северната част на ятовата граница, описана по селища, и поставя задачите за изпълнение в дисертацията: 1) да се опишат езиковите явления и в южната ѝ част, която по политически причини нито в миналото, нито сега изцяло е била в държавните граници на България, а следователно не е била по-точно очертана; 2) след описанието ѝ по селища да се провери какви типове изоглоси я съставят. Тази задача предопределя и лингвогеографския характер на труда, т.е. съставянето на нов атлас от изоглосен тип; 3) да се изследва явлението вокално-консонантно взаимодействие с оглед на изоглосите от фонетичен, акцентен и лексикален характер. Без да го дефинира изрично, Ушева си поставя задача да очертае и Централнобългарската изоглосна област.

Накратко казано, трите обширни задачи обхващат цялата диалектна фонетика ш фонология, и то в лингвогеографски план: 1) ятовия проблем; 2) проблема за ВКВ и 3) проблема за централнобългарската изоглосна област.

Корпусът на изследването е внушителен. Той обхваща освен Българския диалектен атлас (I и III том), Атласа и проучването на българските егейски говори на Й. Иванов, още и изследванията на Алексиев, Р. Цонев, Б. Цанов, Д. Вакарелска-Чобанска, К. Мирчев, Р. Сребранов, Л. Антонова-Василева, В. Облак, Малецки, Милетич, Попстоилов, Керемидчиева, Шклифов и Шклифова. Проучванията за Горно Драглище, Разложко специално са направени от самата авторка.

В глава I и II се разглежда: а) традиционното схващане за ятовата граница като изоглоса (една линия) и б) новото разбиране (слез излизането на българските атласи) като за изоглосен пояс, образуващ цялостен ареал. В най-ново време първото схващане се споделя от М. Младенов (непоследователно, защото у него има и елементи от второто разбиране), М. Троева, Т. Костова и Ел. Кяева, а новото разбиране – от Ив. Кочев.

За т.нар. „традиционалисти“ ятовата граница е само една единствена линия „изоглоса“, изградена върху противопоставянето $'a \sim e$ (у повечето от тях). Изоглосите, очертани на базата на опозициите $\acute{e} \sim e$, $\acute{e} \sim a$ се елиминират и се тълкуват като опозиция $'a \sim e$. Тези от тях, които все пак възприемат термина опозиция *тесни – широки гласни* (в мн.ч.) влизат в противоречие със себе си, като защитават тезата за една изоглоса (в ед.ч.). Говорейки и за други изоглоси (например за тези с фонеморфологичен характер), на практика вече сами очертават сноп от изоглоси, който уж първоначално отричат.

Асистент Ушева достига до истината, чертаейки всяка изоглоса поотделно, като установява, че цялостна изоглоса $'a / e$ няма. Така наречената „основна“ ятова изоглоса е накъсана линия с много празни пространства, т.е., с многобройни отрязъци. Това ярко проличава на карта № 1 от приложения във втората част Атлас – „Прекъсната вертикална изоглоса с посока юг – север, оформена от застъпниците на стб. ъ под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка в думи като **бял, дядо, хляб** < стб. бѣл, дѣдо, хлѣбъ“. Отново прекъсната е и изоглосата на карта № 2 със същото заглавие, но изградена върху опозицията $e \sim \acute{e}$ (*дѣдо* ~ *дѣ̀до*). Районите, през които преминава тази втора накъсана линия са по-различни от тези на карта № 1. Карта № 3 носи същото заглавие, но е създадена върху противопоставянето $\acute{e} \sim 'a$ (*дѣ̀до* ~ *д'а̀до*). Районите, през които преминава и тази прекъсната и много къса изоглоса както в северната, така и в южната част, са други, въпреки че частите от тези изоглоси са със същата посока и са успоредни на първите две.

На сборната карта № 4 със същото заглавие, но със събраните изоглоси от предходните три карти, вече се оформя по-цялостна картина. На легендата са отбелязани четири типа широки и четири типа тесни застъпници на ъ, т.е.

противопоставянето се извършва върху по-пространна фонетична основа, визираща вече опозицията тесни – широки (в мн.ч.) гласни. От съединяването на отделните прекъснати части на четирите типа изоглоси се получава четирицветна обща изоглоса, която на места – както в северната, така и в южната част – получава дублиране (разширяване) и встрани, т.е. в хоризонтална посока. С една дума, т. нар. „основна“ ятова изоглоса е механичен сбор от много изоглоси – и във вертикален, а се оказва, че дори и в хоризонтален план.

Описаната по-горе картина се повтаря и при друго противопоставяне, изградено въз основа на „застъпниците на ъ под ударение пред шушкови съгласни в думи от типа *грешна, врежа, речна*“ (вж. карти № 5, 6, 7). Едва при карта № 8, наречена „Сборен вертикален изоглосен сноп, оформен от изоглосите на застъпниците на стб. ъ под ударение пред шушкови съгласни в думи от типа *грешна, мрежа, речна* < стб. *грѣшьнь, мрѣжа, рѣчьна*“ се получават цялостни изоглоси, и то пак на базата на обобщението на трите предходни карти. В легендата четем подзаглавието: тесни застъпници – широки застъпници. Под тесните са изредени рефлексите *e* и *ê*, участващи в противопоставянията с *a* (и *ê*, но в опозиция с *e*), т.е. цялостните изоглоси са получени от комбинацията на три опозиции *e ~ 'a*; *e ~ ê*; *ê ~ 'a*. Изоглосният трицветен пояс е също доста широк в хоризонтален план.

Да обобщим: Авторката е обогатила методиката на изоглосното картографиране, което е несъмнен нейн принос. Това обогатяване може да бъде охарактеризирано в два пункта: 1) За всяко явление са съставени два типа карти: а) с прекъснати изоглоси и б) с непрекъснати изоглоси, т.е. частични и обобщаващи; 2) Всеки тип има своя различна цвятова символика, чрез която запазва спецификата си, въпреки че участва след това и в обобщаващата изоглосна карта.

Тази методика е приложена и при следващите карти (№ № 18, 19, 20, 21, 22, 23) за ъ във фонеморфологични позиции – при глаголите от I и II спрежение от типа *търпя, спя* – сегашно време 1 л.; при същите глаголи в аорист – 1 лице и т.н.

Съществен пропуск в текстовата част, който трябва да бъде непременно поправен при отпечатването на труда, е липсата на указания (препратки) към номерата на картите от атласовата част.

Вярно е, че в първата (текстовата) част информацията е разностранна: дават се конкретни описания на типове звукове по села и райони, правят се множество позовавания на автори и източници, тълкуват се синхронно и диахронно явления, но се характеризират и изоглоси. Разбира се, че на първата част не трябва да се гледа като на коментарно описание на втората, но при описанието на изоглосите по-специално е наложително препращане към номера на картата от втората част, за да може по-лесно да бъде установена връзката между двете части. Задачата, която поставям, е лесно изпълнима технически, не представлява никаква трудност и ще направи още по-четивна дисертацията, която и сега, в резултат на точния език и много добър стил, е изключително четивна и достъпна, въпреки обективно сложните въпроси, които се разглеждат в нея.

В глава III след фактологичното доказване на плуралистичността на най-същностния проблем – ятовия, който стои в центъра на комплексното явление вокално-консонантно взаимодействие, дисертантката разглежда „Други явления на ВКВ и техните вертикални изоглоси“. На първо място тя се спира на „прегласа на етимологична *a* < стб. *а*, *я*“. В южната половина на ятовата изоглосна област Ушева отбелязва неговия неравномерен характер както след стари палатали *л'*, *н'*, така и след шушкави съгласни *ж*, *ч*, *ш*. По-характерна за тази част е регистрираната лексикализация (в отделни облици), а не типологичното характеристика на цялостното явление.

На прегласа *a* ~ *e* са посветени няколко карти, визиращи съответно противопоставянето във форимте *офчàри* ~ *офчèри* // *офчèри* (к. № 28); *жа̀би* ~ *жѐби* // *жѐби* (к. № 29); *ча̀ши* ~ *чѐши* // *чѐши* (к. № 30); *йàсли* ~ *йèсли* // *йèсли* (к. № 31). Картите с накъсани изоглоси няма, защото в легендите навсякъде *ê* е обединено с *e*, т.е. обобщението е направено още в легендите (за разлика от ятовите изоглоси). Изоглосният пояс на прегласа *a* ~ *e* е близък до ятовия, но несъвпадащ напълно с него (той е изместен малко по на изток), което говори не само за аналогия с ятовия, но и за изява на своя самобитност. Особено показателна в това отношение е к. № 32 „Сборен вертикален

изоглосен пояс, отразяващ наличието или отсъствието на преглас на гласната *a* след *й* и шушкови съгласни *ж*, *ч*, *ш* пред мека сричка в думи от типа *ясли*, *поляни*, *овчари*“. В нея ясно личат приликите и отликите в ареалите на ятовия изоглосен пояс, от една страна, и на изоглосния пояс на *a ~ e*, от друга страна.

На вокалната редукция (количествена и качествена) са посветени няколко карти. Като явление от ВКВ, дележащо Изтока от Запада, в средищната зона се проявява при неударено *e*, клонящо към *и*. То характеризира дори най-южната част на Югозапада (Беломорска Македония, сега в Гърция) (к. № 35). В редица говори обаче като разложките редукция на *e* няма. При *o* обхватът на редукцията е още по-голям и типизира някои западни диалекти, но специална карта няма. Причината се дължи на факултативния характер на прехода на неударено *o* към *у*, предопределен от много обстоятелства – темп на речта, стилистични разлики и пр.

На лабиализацията на предните гласни *e* и *и* са посветени: к. № 38 (тип *џеб ~ џоб*; *чешмà ~ чушмà*) и к. № 39 (тип *жив ~ жув // жїв*; *заливам ~ зал'увам // залївам*). Източнобългарските вторични лабиализовани гласни се противопоставят на западнобългарските нелабиализовани чрез района на централнобългарския фонетичен изогласен пояс. Любопитно е, че двата цитирани по-горе изоглосни снопа не съвпадат напълно. Макар и в Центъра, изоглосният сноп, свързан с *e* на картата стои по-близо до Запада, докато този с *и* се приближава до Изтока.

Карти за дифтонгоидните гласни (ⁱ*e*, ^y*o*), за фонетично удължените и двойни гласни няма, защото подобни карти отсъстват и в БДА. Материалът, който се изнася в текстовата част е ексцерпиран от различни източници, в които са регистрирани явленията.

Повече внимание в дисертацията е обърнато на меките съгласни, които на Изток участват като палатализирани в корелацията твърдост ~ мекост, а на Запад от 2 до 5 чисти палатала образуват палатален ред (естествено, с различен брой меки съгласни в говора на едно или друго селище). Илюзорно е в централнобългарския фонетичен изоглосен пояс да търсим диалект, в който едновременно (!?) да съществуват и мекостна корелация, и палатален ред. Както сочи Трубецкой такова положение е невъзможно. Независимо от фонетичното звучене на съгласните (силно меки или по-слабо меки), те се

отнасят към единия или към другия случай само фонологично: или са представители на реда, или са представители на корелацията. Фонетичното им звучение не е релевантно.

Правилно Ушева смята като Б. Цанов (в Петричко) и Р. Цонев (в Разложко), че освен „класическите“ палатални редове има и такива, които вариантно се преустройват пред нашите очи. Става дума за прехода на $m'' > k''$ и $ð'' > ʒ''$ или за $k'' > ʧ''$, $ʒ'' > ʝ''$. Независимо дали фонетично са палатализирани или палатални, функционално (фонологично) те играят ролята на фонеме от палаталния ред.

И обратно, в същата централна част (в Източносанданско) се открива мекостна корелация от неустойчив тип.

Приложените карти за меки съгласни в края на думата – за k' (к. № 41) – *език'*; за m' (к. № 42) – *зет'*; *път'* (к. № 43) чертаят сходни изоглоси, което личи от карта № 44 „Сборен вертикален изоглосен пояс, отразяващ наличието или отсъствието на меки съгласни m' , p' , k' в абсолютен край на думата като *девер*, *пазар*, *овчар*, *зет*, *път*, *език*, *памук*“. Многоцветният изоглосен пояс, леко наклонен на североизток, се състои от идеално разположени успоредни цялостни изоглоси. На изток от тях е ареалът на краесловните меки, а на запад – ареалът на краесловните твърди консонанти, така самият изоглосен сноп сам по себе си също създава ареал. Майсторското изпълнение от страна на дисертантката на к. № 44, получено в резултат на типологичното обединение на четири вида цветни изоглоси, е свидетелство за големите възможности, които предлага цветната изоглосна лингвогеография.

Соноризирането и изпадането на съгласна *в* е представено чрез две карти № 46 (*вол* ~ *удл* // *ол*) и № 47 (*двор* ~ *дор*) с близка, но все пак различна конфигурация от ятовия изоглосен сноп.

Всички досега разгледани явления са включени от асистент Ушева в Централнобългарския изоглосен пояс – термин, въведен в българската лингвогеография от проф. Иван Кочев. На базата на Български диалектен атлас. Обобщаващ том авторката изгражда (съобразно трите части на Атласа – Фонетика, Акцентология и Лексика) три централни изоглосни пояса – Централнобългарски фонетичен изоглосен пояс, Централнобългарски

акцентологичен изоглосен пояс и Централнобългарски лексикален изоглосен пояс. След близкото излизане от печат на част IV Морфология на БДА. Обобщаващ том ще може вече да се говори и за Централнобългарски морфологичен изоглосен пояс, с което цялостната картина на Централнобългарския изоглосен пояс ще бъде показана.

Авторката не е била задължена да разгледа в дисертацията Централнобългарския акцентен и Централнобългарския лексикален изоглосен пояс, но го е направила, така както не е била задължена да състави и изоглосен Атлас, но го е създала, при това с много нововъведения.

Оттук достигахме и до цялостната оценка на представения труд:

1. Всички цели и задачи в дисертацията не само са изпълнени, но и преизпълнени: разкрито е вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона по селища, а лингвогеографски е отразено ВКВ в цялата зона – чрез вертикални изоглоси от два типа – прекъснати и цялостни с посока юг – север (или север – юг). Сега вече е налице пълна представа за ятовата граница, разбираана не като единствена изоглоса, а като цялостен ареал, съставен от множество изоглоси, отразяващи различни застъпници на ъ.

2. С помощта на лингвогеографията се потвърждава тезата, че с включванеот на ятовата зона като ареал двудялбата фактически се превръща в тридялба: Изток – Център – Запад. Центърът представлява плавна езикова транзитивна зона, в която си дават среща явления както от Изтока, така и от Запада.

3. Дисертантката изключително убедително е доказала, че Централнобългарската изоглосна област съвместява не само ятовия изоглосен пояс, но и Централната акцентна изоглосна зона, Централния лексикален изоглосен ареал, а в близко бъдеще и Централната морфологична изоглосна област.

4. Като добавим към всички тези значителни приноси и изискания стил на писане, изразяващ точно формулирана мисъл, и създадения атлас от нов (изоглосен) тип, изработен цветово, става ясно, че пред нас е труд, който заслужава не само най-висока оценка заради изпълнението, но трябва да бъде и спешно отпечатан за нуждите на езиковата наука.

Авторефератът, обемен като самата работа, отговаря на съдържанието ѝ. Асистент Ушева има 6 публикации по темата на дисертацията.

Като изтъквам всички положителни качества на дисертацията убедено предлагам на Катерина Драганова Ушева да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“.

29. 06. 2016 г.

София

Рецензент:

(доц. д-р Л. Василева)